4.4 Svärtaåns dalgång

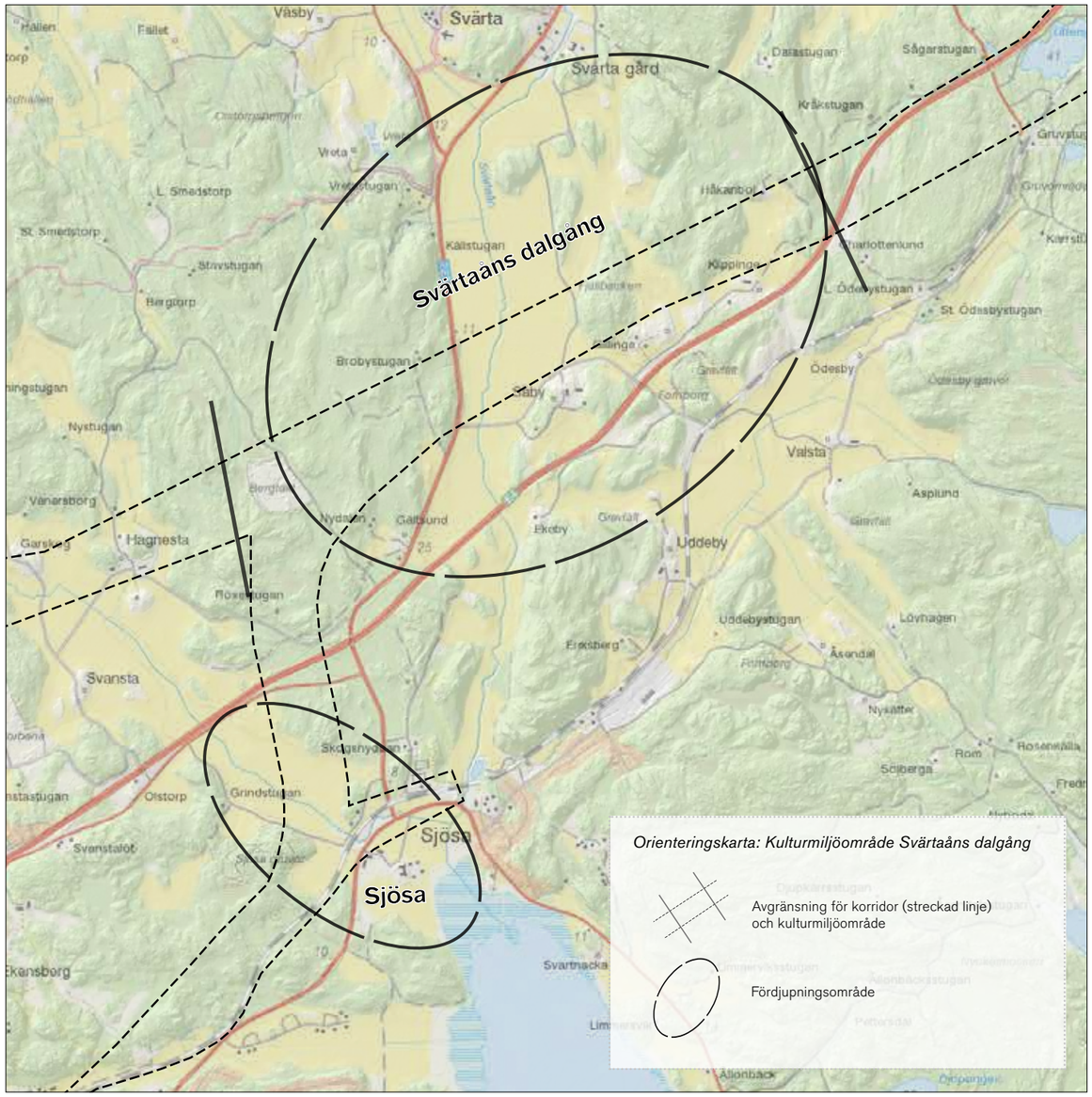

Vid Carlottenlund/Klippinge tar mosaiklandskapet över och är särskilt utpräglat vid Gillinge och Säby. Längre åt väster sträcker Svärtaåns dalgång ut sig i nord-sydlig riktning. Genom Svärtaåns dalgång sträcker sig E4:an i nordost-syd-västlig riktning.

Säby gård från norr.

<u>Svärtåns dalgång, innehåll</u>

4.4.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850
4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge (fördjupningsområde nivå A)
4.4.3 Sjösa (fördjupningsområde nivå B)

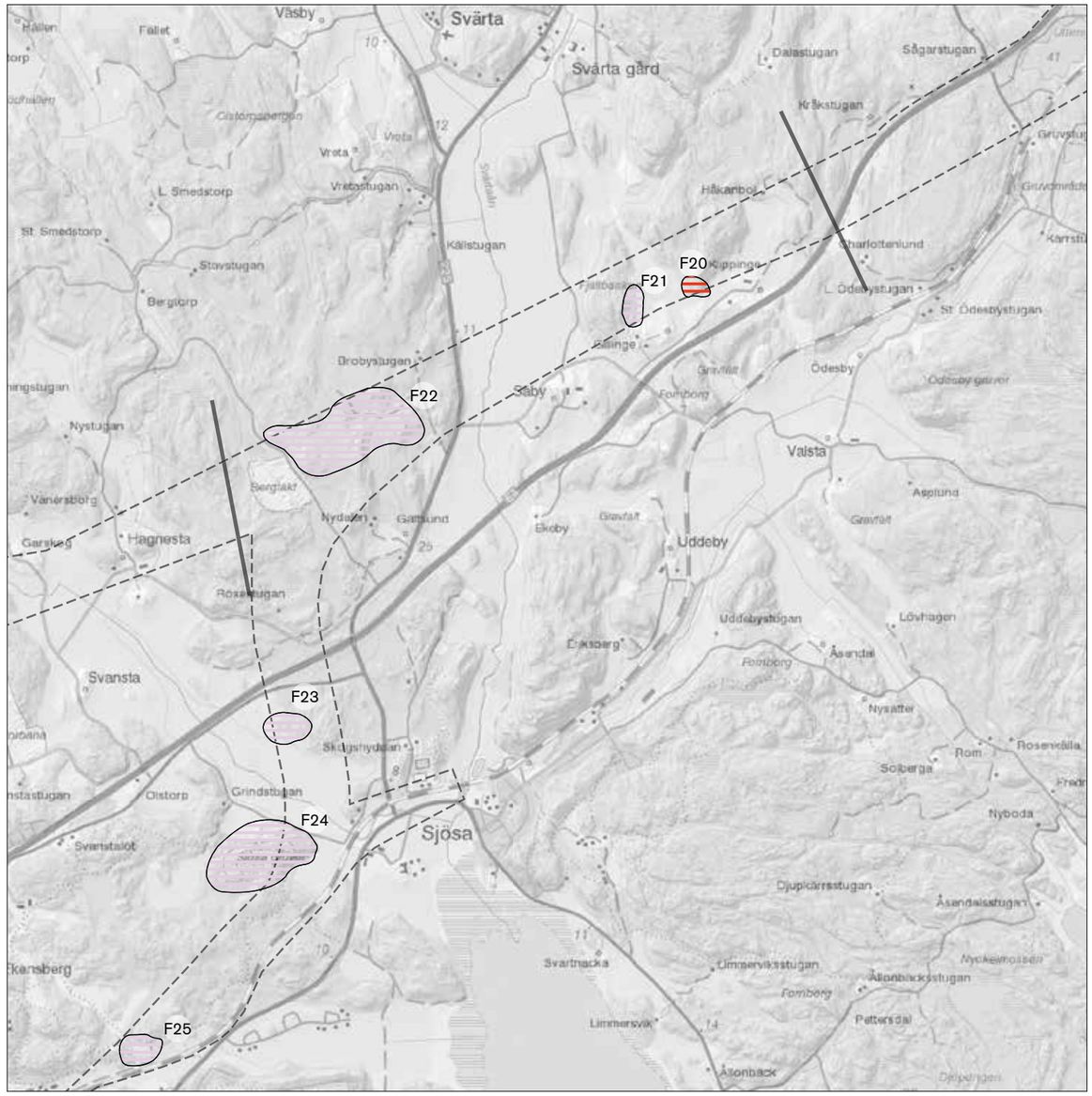

Värdering av fornlämningsmiljöer i korridor – Svärtaåns dalgång (för hela fornlämningsbilden se bilagan, sida 133)

- Fornlämningar värdeklass 3
- Fornlämningar värdeklass 2
- Fornlämningar värdeklass 1
- Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde
- F00 Löpnummer för fornlämning, hänvisning i text

Svärtaåns dalgång *(fornlämning, miljö F20-F25)*
Ån var ända fram till medeltid en havsvik som sträckte sig fram till Svärta kyrka men i dag är den gamla havsbotten odlingsmark. Dalen som omgärdar Svärtaån är en utpräglad brons- och järnålderbygd men också senare tiders lämningar, som medeltida bytomter, ligger på höjderna intill odlingsmarken.

Området närmare Svärtaån har lång platskontinuitet med bronsåldersrösen på höjderna och järnåldersgravar längre ner i landskapet. När dalen grundades upp blev markerna odlingsbara och än i dag präglas markanvändningen av åkerbruk. Nära Gillinge finns lämningar efter Gillingestugan, ett båtsmanstorp som hörde till Svärta gård och uppfördes under 1600-talet (F20). Det övergavs vid mitten av 1950-talet men lämningarna är tydliga och tillgängliga med flera husgrunder, gammal väg och ett biologiskt kulturarv. I skogen bakom Gillinge by bröts järnmalm tills i början av 1900-talet. Kvar finns en igenvuxen men fortfarande avläsbar industrimiljö med gruvhål, varphögar, vägar och husgrunder (F21). Området kring Gillinge by är fornlämningsrikt men det är i huvudsak gruv- och torpmiljöerna som ligger inom korridoren.

På södra sidan om Svärtaån, i skogsområdet mellan Brobystugan och Hagnesta bergtäkt, har ett flertal stenåldersboplatser registrerats vid arkeologisk utredning (F22). Här finns fynd av kvarts och keramik men även två hägnader inom samma område, med oklar funktion och datering.

Vid Sjösa finns bebyggelselämningar efter de medeltida gårdarna Fjunsta (F23) från 1300-talet och Karsbols gård från mitten av 1500-talet (F25). Gårdarna köptes upp av Sjösagodset och avhystes men var bebyggda in på 1900-talet. Intill Sjösa gård vid mynningen till Svärtadalen ska enligt uppgift ha funnits en kastal som bevakat infarten till Nyköping. Lämningen är osäker och det finns uppgifter om att det istället rör sig om en kalkugn vilket var vanligt för större gods. I Sjösa gods närhet finns flera stenbrott och dessutom Sjösa gruvor (F24). Här bröts järnmalm redan under 1600-talet men driften upphörde runt 1900. Korridoren berör utkanten av gruvområdet

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
- Väl avläsbara torplämningar och gårdsmiljöer i kanten av odlingsmarken kring Gillinge och Sjösa
- Svärta och Sjösa gruvmiljöer med dagbrott, varphögar m.m.
- Utpräglad bronsåldersmiljö och gravfält från äldre järnålder vid Håkanbol
- Stenåldersboplatser och hägnader vid Hagnesta bergtäkt

Lämningar efter torpet Gillingestugan (F20). Foto: KMV forum

Varphög vid Gillinge gruvor (F21). Foto: KMV forum

4.4.2 Svärtaåns dalgång – Säby och Gillinge

Historik

Svärta gård (utanför fördjupningsområdet)
Svärta gård i norr och Sjösa gård i söder har under många århundraden utgjort dominerande gårdar i Svärta socken. Som en följd av detta har byar i området omvandlats till ensamgårdar eller helt avhysts.

Svärta bruk etablerades i mitten av 1600-talet i samband med att malmbrytningen fick ett landsomfattande uppsving. Gårdens anor går dock åtminstone tillbaka till medeltiden. Dagens huvudbyggnad är uppförd omkring 1800. Malmen bröts framförallt vid Förola gruvor i Svärta skog i öster och användes huvudsakligen till gjutning av kanoner. Järnproduktionen lades ner under mitten av 1800-talet och gårdens ägare satsade istället på jordbruk. Flera arrendegårdar sorterades då direkt in under Svärta.

Förola gruvor på litografi från 1928. Källa: Tekniska museet/Digitalt museum

Svärta gårds huvudbyggnad på ett vykort från omkring 1950. Källa: Sörmlands museum

Säby
Säby var i slutet av 1600-talet ett kronohemman med gårdsbebyggelsen lokaliserad till en höjd, i gränsen mellan Svärtaåns dalgång i väst och det mosaikartade landskapet i öst. Gårdens åkrar låg i mosaiklandskapets mindre dalgångar medan ängarna låg ner mot ån i dess öppna landskapsrum. Säby kom senare att lyda under Svärta gård tillsammans med flera andra gårdar vid dalgången. Huvudbyggnaden i två våningar med halvvalmat mansardtak uppfördes på 1700-talet. På tomten finns även en äldre rödfärgad parstuga. Vid mitten av 1900-talet var Säby fortfarande underlydande Svärta.

Mangårdsbyggnaden på Säby från 1700-talet. Fotografi från 1971. Källa: Sörmlands museum

Flygfoto över Säby från 1939. Mangårdsbyggnaden syns i bildens vänstra kant. Sydost om denna syns en äldre parstuga. Till höger i bild syns arbetarbostäder från 1800-talet. Ekonomibyggnaderna i mitten av bilden uppfördes under andra halvan av 1800-talet. Källa: Sörmlands museum

Gillinge och Klippinge
Även Gillinge var en ensamgård i slutet av 1600-talet med dess gårdsbebyggelse lokaliserad till en liten höjd i mitten av två korsande dalgångar. I området finns spår efter järnmalmsbrytning. Mangårdsbyggnaden, en parstuga, uppfördes vid mitten av 1700-talet. Till skillnad från Säby låg Gillinges inägor helt inbäddade i mosaiklandskapet i öster utan direkt kontakt med Svärtaåns dalgång. Klippinge gårdsbebyggelse är från första halvan av 1900-talet men gården finns utmärkt på kartor från slutet av 1600-talet. Gillinge och Klippinge var åtminstone på 1900-talet arrendegård under herrgården Sjösa.

Vägar och järnväg
Landsvägen som löper i skogsgräns, i nord-sydlig riktning utmed Svärtaåns dalgångs västra kant, finns med på landsvägskarta över södra Södermanland från 1680-talet. Den något mer terränganpassade och slingrande landsvägen blev ersatt av den rakare E4 (gamla E4) på 1940-talet, som dock i hög grad kom att ligga i samma läge som den gamla vägen. På 1960-talet byggdes nya E4 och den här gången skulle vägen inte följa ån utan korsa densamma i södra delen av dalgången. Vägen kom istället att dras genom de skogbevuxna höjderna söder om Säby, Gillinge och Klippinge.

På 1910-talet gavs södra stambanan en ny sydlig sträckning, den s.k. Nyköpingsbanan från Norrköping till Järna. Banan drogs i skogsgräns i dalgången vid gården Valsta. Säby, Gillinge och Klippinge berördes inte av järnvägen utan låg fredade norr om ett flertal höjdpartier. Byn Nälberga och gården Berga hamnade dock för nära järnvägen och revs.

Huvudbyggnaden på Gillinge vid en renovering som genomfördes 1986. Källa: Sörmlands museum

Boningshus vid Klippinge på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum

Jämförande kartanalys

1690-1705
Yngre geometriska kartor finns enbart för kronohemmanen Säby (1), Ekeby (2) och Berga (3) och byn Valsta (4). Säbys gårdsbebyggelse ligger på en höjd i landskapet i öppningen mellan Svärtaåns dalgång i väster och en mindre dal i öster. Säby innehar värdefulla våtmarksängar (5) utmed Svärtaån och har förhållandevis stora åkerarealer (6). Gården blev ståndsmässigt bebyggd på 1700-talet. På andra sidan ån (7) ligger våtmarksängar som skiftats och ägs av flera byar. Längst i väster, mellan skogsgränsen och den öppna dalgången, löper en nord-sydlig vägsträckning (8). Kartor från Lantmäteriet.

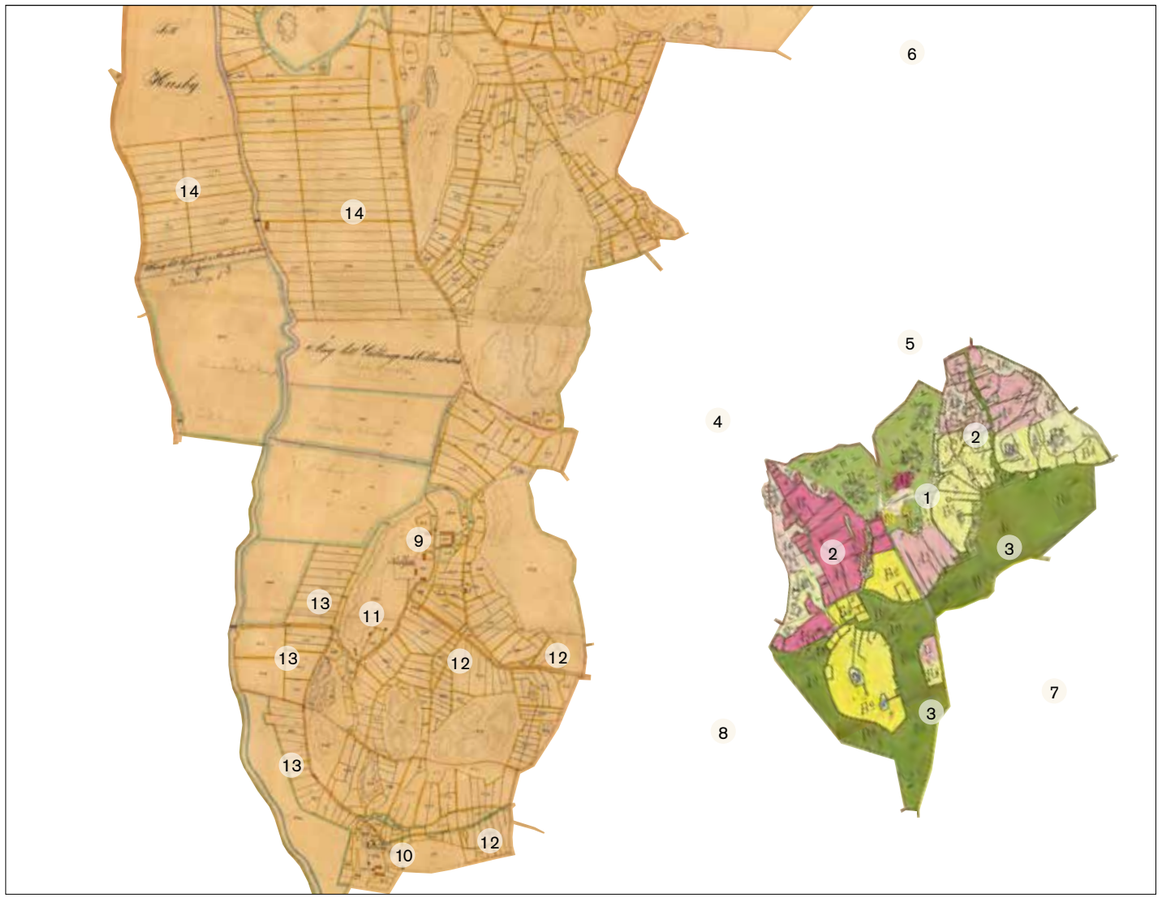

1773 (t.h.) 1863 (t.v.)
Storskifteskarta från 1770-talet över Nälberga by till höger i bild. Nälberga var på 1600-talet en by på två hemman. Vi tiden för storskiftet består byn fortfarande av två odelade gårdar som brukas av frälsebönder under Svärta bruk. Byns bebyggelse (1) ligger i en sydsluttning i gränsen mellan in- och utägomark. Närmast bebyggelsen ligger åkrarna (2). Ängarna (3) ligger utmed en å i dalgången i söder. Storskifteskarta eller yngre karta från 1800-talet saknas för bl.a. Gillinge (4), Klippinge (5), Håkanbol (6), Svalsta (7) och Berga (8). Del av karta 1860-talet över Svärta gårds ägor till vänster i bild. Säby (9) och Ekeby (10) är nu uppköpta och lagda under Svärta gård (utanför bild i norr). Vid Säby har det soldattorpet Säbystugan (11) uppförts. Under de 150 år som gått sedan tiden för de yngre geometriska kartorna har åkerarealen (12, exempel på åkerytor som tillkommit) vid Säby och Ekeby ökat på bekostnad av utmarken. Även delar av våtmarksängen nere vid Svärtaån har odlats upp (13) liksom ängarna uppe vid Svärta gård har omvandlats till åker (14). Uppodlingen av våtmarksängen är troligen en följd av att järnbruket lades ner i mitten av seklet och ägaren till Svärta gård istället valde att satsa på jordbruk. Kartor från Lantmäteriet.

1897-1901

Häradsekonomiska kartan visar att våtmarksängen i Svärtaåns dalgång (1) helt har dikats ut och ersatts med åker. Desamma gäller för dalgången (2) mellan Nälberga, Berga och Valsta. I denna har ån rätats ut. För första gången ser vi Gillinge (3), Klippinge (4) och Håkanbol (5) på en karta, dessa var dock hemman redan på 1600-talet. Gillinge ligger på en liten höjd omgiven av flera dalar och Klippinge och Håkanbol ligger i skogsgräns vid en dalgång (6) öster. Nordost om Gillinge ligger Gillingestugan (7) som förmodligen är ett torp. Text på kartan anger att Gillinge, Klippinge och Håkanbol tillhör Sjösa gård. Karta från Lantmäteriet.

1958

På 1910-talet drogs järnvägen (1) i området södra del som i ett slag svepte bort både Nälberga (2) och Berga (3) byar. I övrigt har torpet Gillingestugan (4) rivits och nya komplementbyggnader uppförts vid gårdarna. Åkerarealen är i stort densamma men gränsen mot skogen har i viss mån blivit jämnare och mindre terränganpassad. Den nord-sydliga vägen (6), i kanten utmed Svärtaåns dalgång, har rätats ut. Innanförliggande vägsnutt (7) och ägogräns (8) skvallrar om den gamla 1600-talsvägen många kurvor. Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i fördjupningsområdet. Stora ytor granplantage (1) på tidigare åker finns dock norr om Gillinge. Väg E4 löper tvärs genom de tidigare gränserna mellan in- och utäga (2) men har trots det inte inneburit någon större igenskogning.

Karta: Inägomarken omkring år 1900 jämfört med i dag

Gul linje markerar 1900 års gräns mellan in- och utäga ("taggar" riktade mot inäga)

Ortofoto markerar nuläget

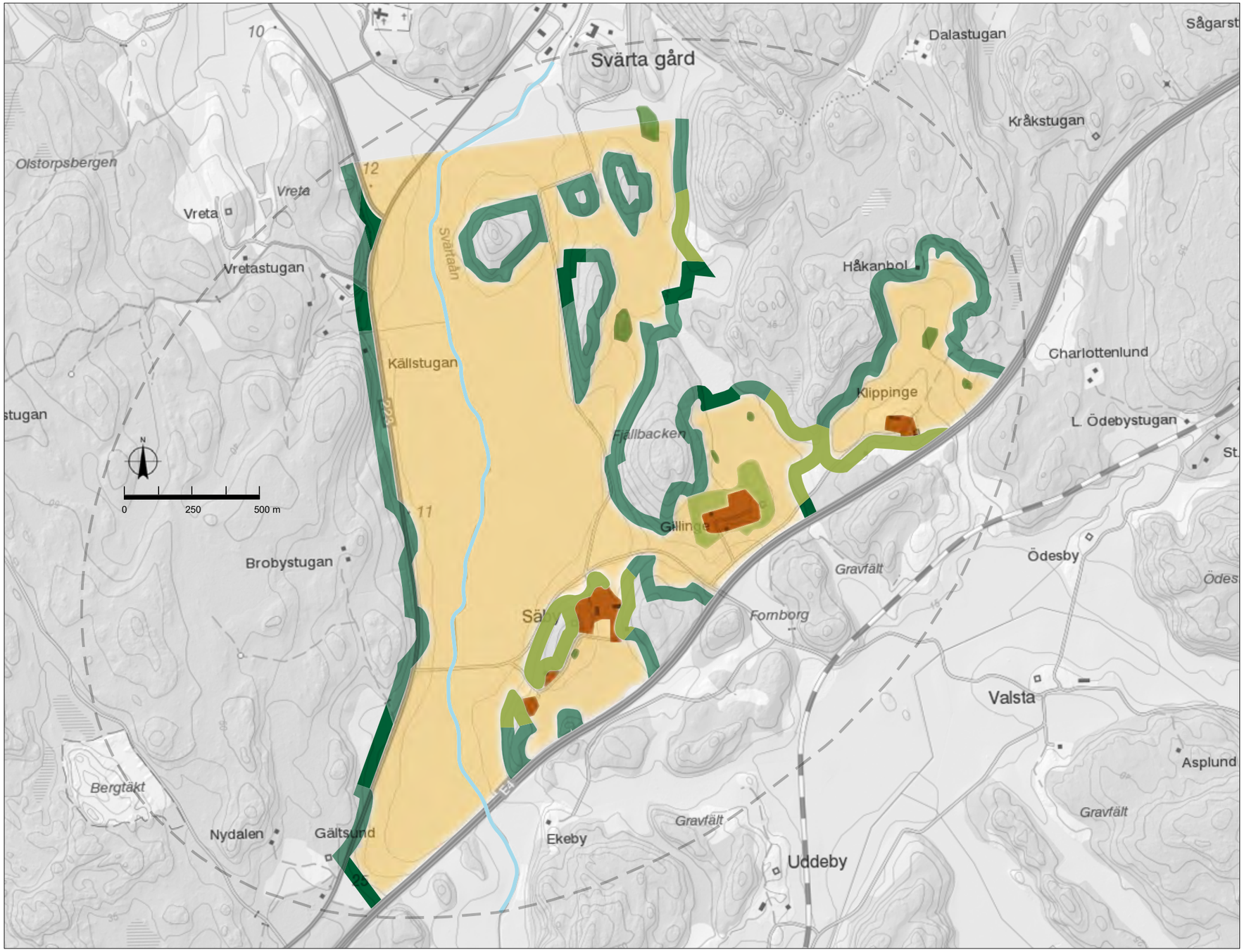

Fördjupningsområdets karaktärer
Området utgörs dels av den västra nord-sydgående uppodlade sprickdalen i vars lågpunkt Svärtaån rinner, dels av tre anslutande mindre dalar i ett uppbrutet och mosaikartat sprickdalslandskap i öster. Den västra kanten till Svärtaåns dalgång utgörs av raka plantage på forna flikar i åkermarken och av den gamla gränsen till utägomark, mer eller mindre påverkad av den i omgångar breddade och uträtade vägen. Den agrara bebyggelsen ligger högt upp i sluttningarna eller på höjder ute i dalgångarna. I anslutning till bebyggelsen finns välhävdade ytor och brynzoner med gammal ängs- och hagmark. E4 utgör ett dominant inslag och en barriär i söder och sydost.

Karta: områdets karaktärer

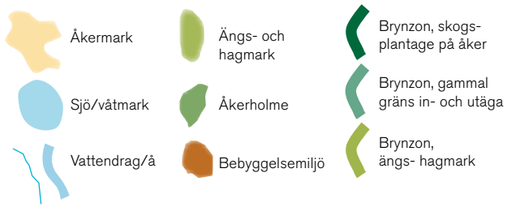

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Gårdarna och torpen är i huvudsak lokaliserade till sluttningarna i de mindre dalgångarna i ost och sydost. Gillinges gårdsbebyggelse dominerar den mellersta dalen med en placering högt på en hävdad kulle mitt i landskapsrummet. Säby ligger i övergången mellan en mindre dalgång och den stora nordsydliga sprickdalen i väster (Svärtaåns dalgång) och har historiskt haft ägor i båda dalarna. En lång sekvens av vyer över Svärtaåns dalgång uppträder utmed vägen som löper i nord-sydlig riktning i dess västra kant (1 och 2 är exempel på sådana vyer). En viktig vy (3) över samma dalgång finns även i övergången till den angränsande dalen i öster samt från vägen norr om Säby. Flera viktiga vyer finns mot Gillinge från vägen som löper söder om gården (4 är exempel på en sådan vy).

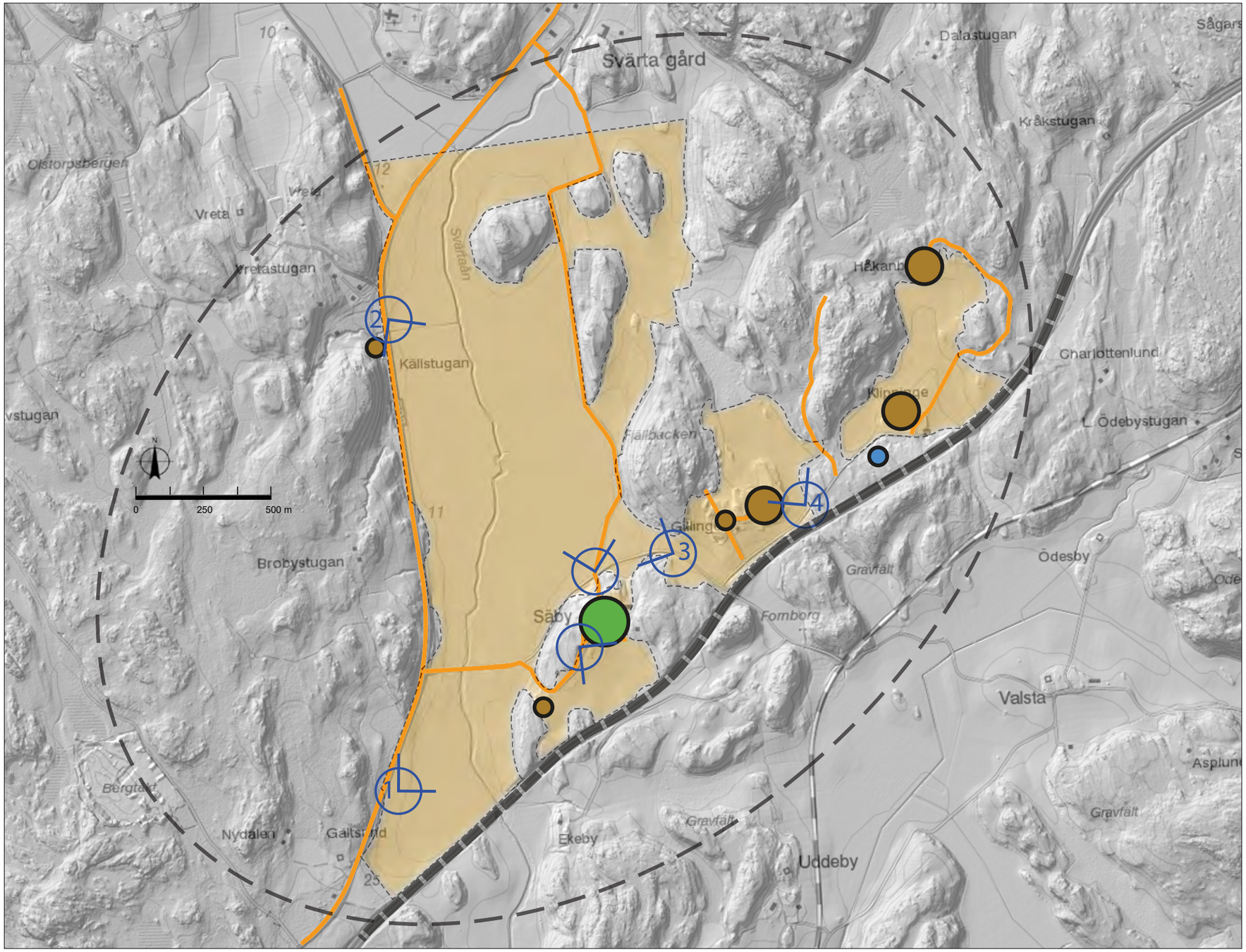

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Villa, 1900-tal eller yngre
- E4, visuell barriär
- Väg äldre än år 1900
- Viktig vy, eventuellt löpnummer hänv. till fotografi på s. 57
- Dalbotten

Vy 1. Vy från söder över Svärtaåns dalgångs hela bredd. T.v. i bild syns den uträtade 1600-talsvägen. T.h. i bild syns väg E4.

Vy 2. Vy över Svärtaåns dalgång från norr.

Vy 3. Svärtaåns dalgång sedd från öppningen mellan denna och en dalgång i öster.

Vy 4. Vy mot Gillinge.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Herrgården Säby
Välbevarad herrgårdsbyggnad från 1700-talet. Bevarad ekonomibebyggelse från 1800- och 1900-talen. Det närbelägna f.d. soldattorpet Säbystugan med välbevarat boningshus.

Gillinge
Ålderdomliga och välbevarad gårdsbebyggelse med vårdträd på hävdad kulle.

Huvudbyggnaden vid Säby gård.

Gården Gillinge.

Kulturhistorisk värdering
Fördjupningsområdet omfattar ett avsnitt av Svärtaåns nordsydligt orienterade dalgång där en korsande dalgång, uppbruten av mosaiklandskap, möter från öster. Dalgången präglas av markant placerad ålderdomlig gårdsbebyggelse med lång historisk kontinuitet. Helhetsmiljö: Klass 3

Dokumentvärde: Svärtaåns (16) dalgång (17) med ån i lågpunkten tecknar ett väldefinierat landskapsrum kantat av skogsklädda bergsryggar med ängs- och hagmark i brynzonen med tillägg av i sen tid planterad skog. I söder och åt öster är bl.a. gårdarna Säby (18) och Gillinge (19) med ålderdomlig bebyggelsestruktur, belägna på var sin höjd och omgivna av hagmark. Gillingestugan var ett båtsmanstorp av vilket i dag bara lämningar återstår (20). Vägstrukturen längs dalgång och mellan gårdar är ålderdomlig (21). Denna kulturmiljö representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt, byggnadshistoriskt och med avseende på autenticitet.

Upplevelsevärde: Detta jordbrukslandskap har stort kulturhistoriskt värde genom sin tydlighet – den uppodlade dalgången som möter det i hundratals år bebyggda och bebodda mosaiklandskapet. Landskapets kulturhistoriska strukturer med landsvägen i dalgångens skogsbryn och bebyggelsen på höjderna representerar ett avsevärt miljöskapande värde.

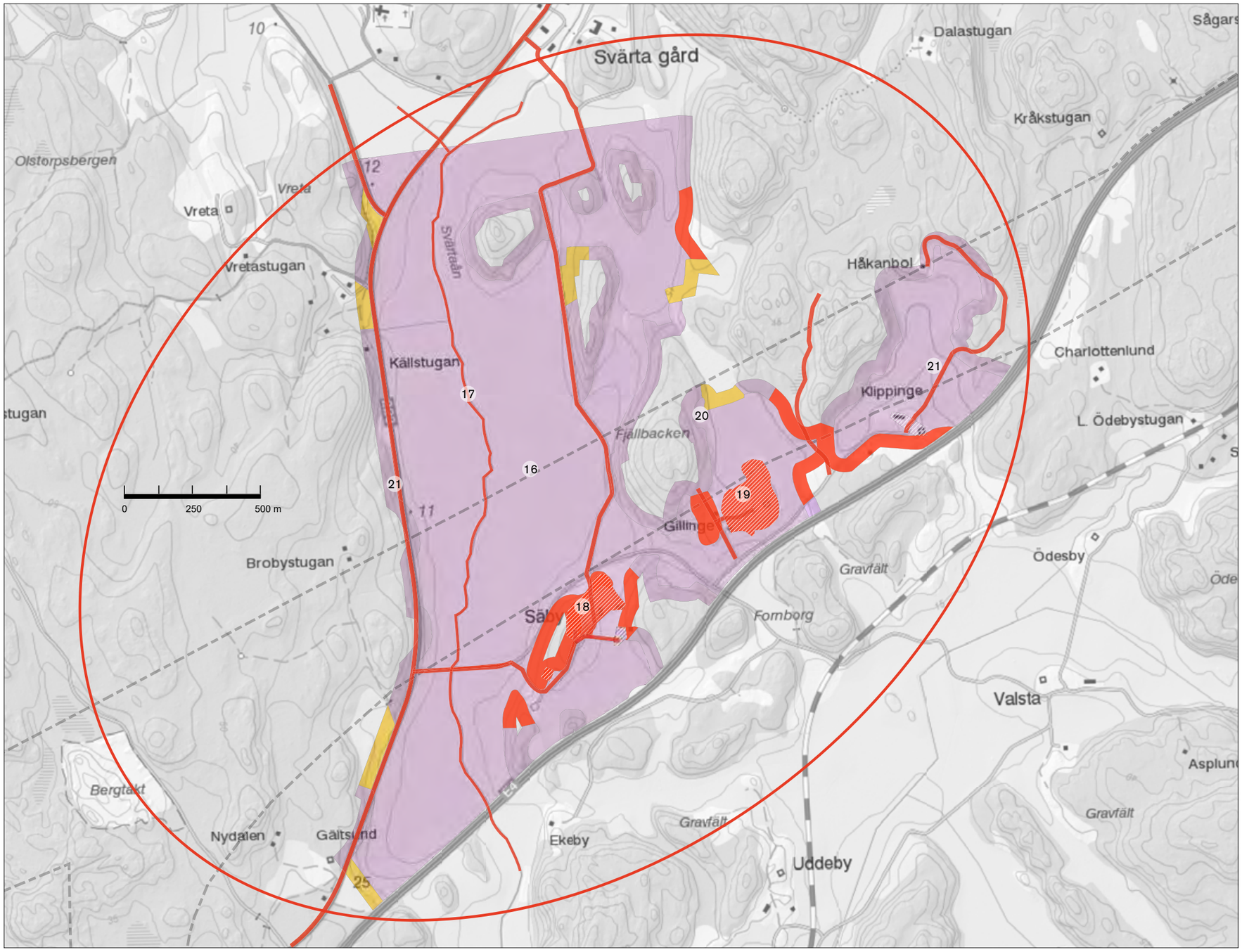

Kulturmiljö, värdering

- Sammanhängande kulturmiljö klass 3
- Objekt klass 3
- Objekt klass 2
- Objekt klass 1

Kulturmiljö, symbol

- Vägsträckning tillkommen före 1900
- Värderad bebyggelse
- Brynzon
- Avgränsning korridor

4.4.3 Sjösa

Historik

Herrgård i havsvik
Som stort jordagods har Sjösa historiskt sett haft stort inflytande på Svärta sockens och närliggande socknars utveckling. I Sjösafjärdens inre del ligger herrgården vid den punkt där tre dalgångar löper samman och deras respektive vattendrag rinner ut. Dalgångarna var djupa havsvikar och därmed segelleder i förhistorisk tid: dalgång med bäck från Hagnesta-Svansta i nordväst, Svärtadalen med Svärtaån åt norr och bäck genom Ödesbydalen från nordost (se sid. 19).

Under medeltiden var platsen viktig ur strategisk synvinkel i försvaret av Nyköping, vilket bl.a. styrks av uppgiften om den tidigare förekomsten av en kastal. Under medeltiden fanns en by på platsen som förutom Sjösa bestod av gårdarna Fjunsta och Karsbol.

Läget i det inre av fjärden och kopplingen via dalgångarna in i landet är Sjösas historiska upphov. Under 1600- och 1700-talen utvecklades Sjösa och blev den representativt uppbyggda herrgårdsmiljö med parkanläggning som griper långt ut i landskapet som vi fortfarande ser i dag. Sjösa var en socio-ekonomisk manifestation som fortfarande berättar om det patriarkala samhällssystem i vilket stora jordagods fungerade.

Landskapet präglas helt av herrgården som social och ekonomisk enhet där all bebyggelse även utanför herrgårdsmiljön har funktioner som understödjer godsdriften. Exempel på det är Skogsstugan och Skogshyddan åt norr samt Grindstugan åt nordväst. Åt nordväst finns också lämningarna av Sjösa gruvor ur vilka järnmalm utvanns redan på 1600-talet.

Fortfarande vid sekelskiftet 1900 hade Sjösa kvar sitt öppna samband, mest tydligt med den vida dalgång som sträcker sig mot Hagnesta-Svansta åt nordväst. De två långa alléer som löper i två riktningar genom åker och äng, som på håll varslar om herrgårdens existens, var fortfarande obrutna.

Från omkring 1930-1950-talet växer Sjösa villasamhälle fram mellan herrgården och Sjösa station åt nordost i Ödesbydalen där också sågverket låg.

Järnvägens tillkomst betydde att en visuell barriär tillkom som dels bryter alléerna, dels stör sambanden i landskapet. Landsväg 219 kom till efter 1958 som ett sätt att enklare passera Sjösa och löper nära herrgården parallellt med järnvägen. Därmed har järnväg och landsväg tillsammans en förstärkt barriäreffekt. Utanför fördjupningsområdet längre åt nordväst löper väg E4 genom dalgången på en låg bank som gör det möjligt att se förbi motorvägen längs dalgången. Från en position norr om järnvägen når siktlinjen ända fram till Svansta.

Sjösa avbildad i Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua* omkring 1671. Källa: Sörmlands museum

Sjösas huvudbyggnad på ett fotografi från 1903. Byggnaden fick sitt nuvarande utseende vid en ombyggnad i mitten av 1700-talet. Källa: Sörmlands museum

Rälsläggning mellan Sjösa station och Svärta station. Fotografi från 1911. Källa: Sörmlands museum

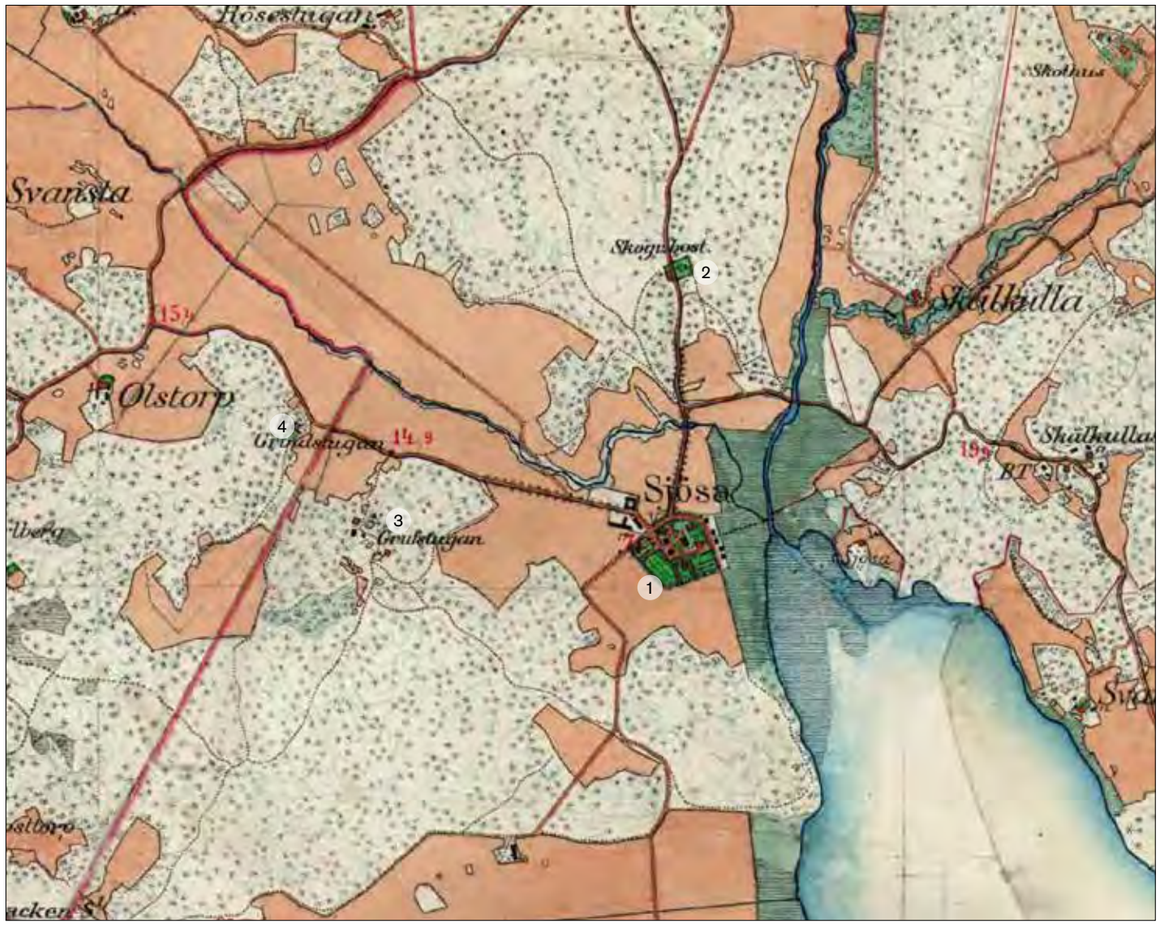

1897-1901
Sjösa (1), Skogshyddan (2), Sjösa gruvor och gruvstugan (3) och Grindstugan (4). Häradsekonomiska kartan visar en situation där Sjösa är en del av den djupa dalgång som sträcker sig från Hagnesta-Svansta åt nordväst ända fram till Sjösafjärden. Karta från Lantmäteriet.

1958
Sjösa (1), Skogshyddan och skogsstugan (2), Sjösa gruvor (3), Grindstugan (4), Sjösa villasamhälle (5), Sjösa station (6) och järnvägen (7). Ekonomiska kartan visar att den för jordbruk och boskapsskötsel ianspråktagna marken har lika stor utbredning som vid 1900-talets början men en stor skillnad är att avsevärda arealer kring herrgårdsbebyggelsen och i anslutning till vissa skogsbryn nyttjas som äng eller betesmark. Karta från Lantmäteriet.

Vy 1. Västra dalgången med Sjösas västra askallé, i fjärran syns väg E4 och Svansta. Dalgångens å anas till höger. Sikt mot väster.

Vy 2. Samma dalgång men norr om ån. Sikt mot väster.

Vy 3. Sjösas västra askallé sett från väster. I fonden, bakom järnvägen och landsvägen, syns Sjösa herrgårds ekonomibyggnader.

Vy 4. Järnvägens sträckning genom västra dalgången, sikt mot söder.

Vy 5. Vy mot Sjösa herrgård och dess norra allé. Sikt mot öster från landsväg 219.

Vy 6. Sjösa herrgårds norra askallé. Vy mot söder.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen
Kulturlandskapets övergripande beståndsdelar är tydliga vid Sjösa – fjärden, dalgångarna, vattendragen, herrgårdsmiljön med parkanläggning och alléer samt jordbruksmark med ängsmark, hagmark, skogsbrynzoner och skog.

Vy 1 visar dalgången väster om Sjösa, på andra sidan av landsvägen och järnvägen. Den raka vägen med askar är fortsättningen på Sjösas västra allé. I fjärran syns väg E4 på sin låga bank med Svanstas bebyggelse bakom. Även vy 2 visar dalgången mot väster fast nu från en punkt norr om ån. Vy 3 visar Sjösas västra allé med askplantering, sedd från väster. I fonden, bakom järnvägen och landsvägen, syns några av Sjösas ekonomibyggnader. Vy 4 visar järnvägen genom västra dalgången, sikt mot söder. Vy 5 visar Sjösa herrgård med norra allén, sikt mot öster från landsväg 219. Vy 6 visar norra allén, sikt mot söder.

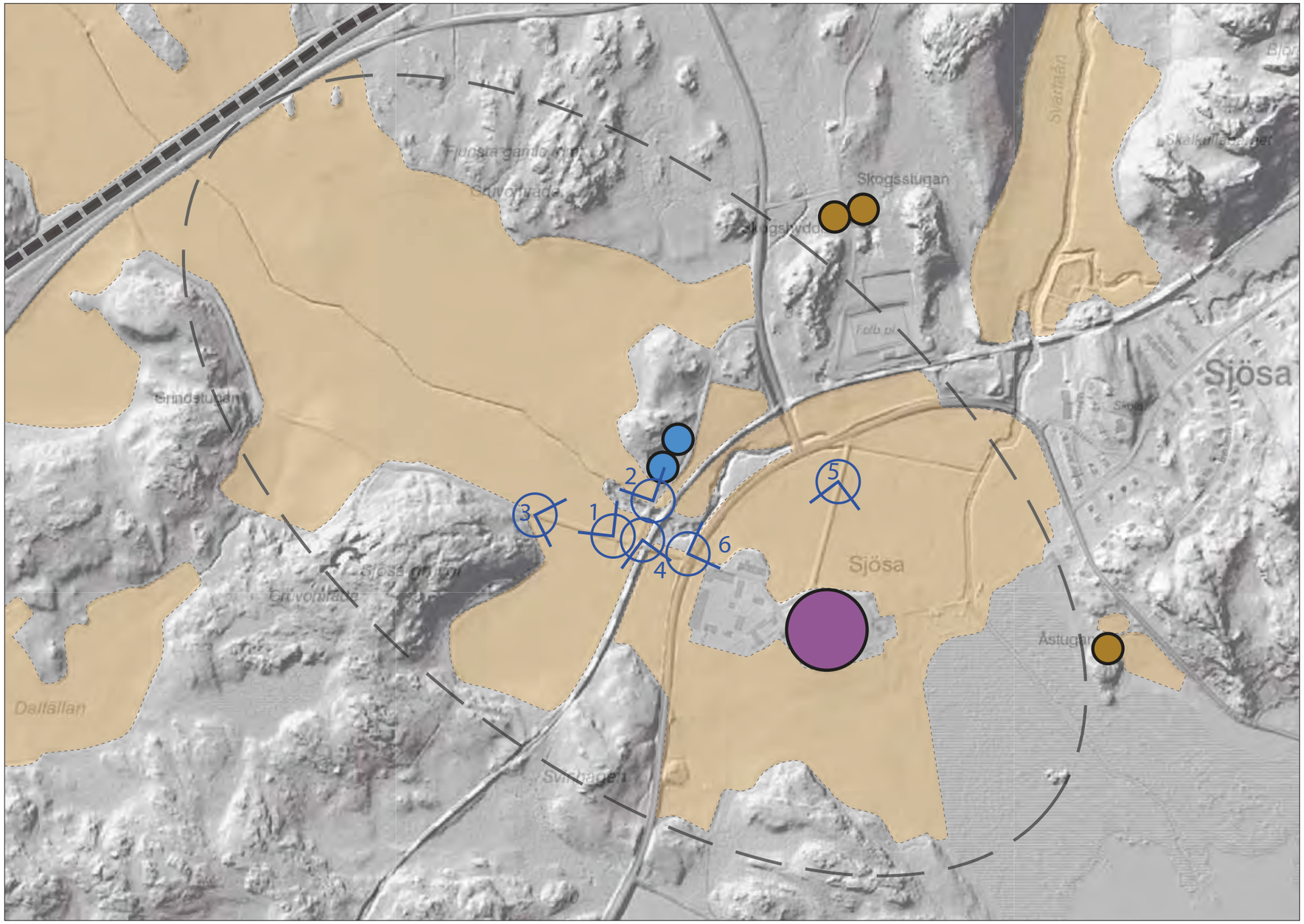

Karta: Vyer, siklinjer–blickfång samt bebyggelselägen

- Sockencentrum
- Herrgårdsbebyggelse
- Bymiljö
- Gårdsmiljö
- Torpmiljö och mindre nybyggen
- Arbetarbostäder, 1900-tal
- E4, visuell barriär
- Viktig vy, löpnummer hänv. till fotografi på s. 62
- Dalbotten